

Tóth Olivér István

„A természet megfigyelése” fejezet helye A szellem fenomenológiájában

1. Bevezetés

Amennyiben kinyitunk az elején egy Hegel természetfilozófiájáról szóló művet, rendszerint ezzel találkozunk: a szerző vagy a szerkesztő felhívja figyelmünket arra, hogy Hegel természetfilozófiája az egész életmű legkevésbé tárgyalt része, így hiánypótló munkát tarthatunk a kezünkben.¹ Szerencsére ezeknek a kiváló könyveknek köszönhetően mára ez az állítás aktualitását veszítette, és a hegeli természetfilozófia különböző megközelítéseket tükröző tárgyalásai teljes értékű kutatási témává avatták ezt a területet is. Ennek megfelelően jogosan merülhet fel az olvasóban az a kérdés, hogy mi szükség van még egy, Hegel természetfilozófiáját tárgyaló dolgozatra, amely ráadásul nem is egy túl kifejtett és teoretikus érdeklődésre számot tartó hely, *A szellem fenomenológiája* „A természet megfigyelése” c. fejezetének interpretálására tesz kísérletet.

Az eddigi megközelítések általában három fő csapásirány mentén ragadhatók meg: (1) Hegel természetfilozófiájának *tudományfilozófiai*, tudományfilozófia-történeti jelentőségét mutatták be, (2) Hegel természetfilozófiájának *előzményeit és kontextusát* kívánták megadni, (3) a hegeli természetfilozófia logikai-metafizikai-ontológiai *keretét és jelentőségét* tárták fel, esetleg ezeknek valamilyen kombinációját nyújtották. Az első csoportba tartoznak azok, akik megpróbálják kimutatni, hogy Hegel gondolkodása a mai tudomány számára iránymutató lehet és kell, hogy legyen, hiszen megelőlegezett számos kortárs tudományos felfedezést.² A második csoportba tartoznak egyfelől azok, akik kimutatják, hogy Hegel tisztában volt kora legjelentősebb természettudományos nézeteivel, vagy másfelől azok, akik szerint éppen hogy alapvetően nem foglalkozott ilyen kérdésekkel.³ A harmadik megközelítés amellet érvel, hogy az első kettő csupán részeredményre vezethet, hiszen a lényegi kérdés a természetfilozófia és a logika egymás-

1 Horstmann-Petry 1986, 7. o., Houlgate 1998, xi. o., Stone 2005, xi. o., Posch 2011, 177. o., Solomon 1985, 401. o.

2 Hegel megjósolta a genetikát, és Darwinnál is progresszívebb evolúció-elmélet olvasható ki műveiből – Dahlstrom 1998, 181. o. skk., Harris 1998, 198. o. skk.; szellem és genom fogalmának összehasonlítása – Cobben 2006; Hegel a kvarkelmélet előfutára – Posch 2011, 191. o. skk.; Hegel megelőlegezte a fizika nyelvének teleológiaivá, a biológia nyelvének kauzálissá válását – Solomon 1985, 405. o. 132. lj.

3 „[...] „and Hegel [was] not as informed about developments among their contemporaries in biology as one might have wished.” Dahlstrom 1998, 177. o.; Hegel kortárs biológiai elméletekre támaszkodik: Stewart 2000, 191. o.

hoz való viszonya.⁴ Ezzel a három megközelítéssel szemben dolgozatomban a természetfilozófia *rendszer-tani* vizsgálatára töreksem, azaz azt igyekszem bemutatni, hogy „A természet megfigyelése” fejezetnek milyen jelentősége van a *Fenomenológia* egészén belül.

Az itt felsorolt három megközelítés az *Enciklopédia* második kötetét⁵ vagy Hegel korai írásait, esetleg *A logika tudományát* szokta forrásul venni. Dolgozatomban ezzel szemben a valóban keveset tárgyalt *Fenomenológia*-fejezetet vizsgálom meg közelebbről abból a szempontból, hogy tartalma milyen formában illeszthető be a *Fenomenológia* programjába. E vizsgálat jelentősége két pontban ragadható meg.

Egyrészt, amennyiben a *Fenomenológia* a különböző ellentmondásos, elégtelen ismeretet biztosító tudatformák sorozatos elvetésének programja, „A természet megfigyelése” az a fejezet, amely korunkban, a modernitásban⁶ a legnagyobb figyelemre tarthat számot, hiszen az abban kifejtett eljárás az, amely leginkább megfelel a mai hétköznapi gondolkodásnak.⁷ „Az emberek” evidensen „hisznek” a természettudományok szolgáltatta állítások bizonyosságában. Nyilvánvalóan Hegel számára a tudomány a szellem tudománya, a filozófia: amelynek megértéséhez a mai olvasó számára elengedhetetlen e fejezet ismerete.

Másrészt ami végül a *Fenomenológiában* csupán egy fejezetben kapott főszerepet,⁸ az korábban centrális jelentőséggel bírt, olyannyira, hogy van, aki szerint a hegeli logika programja, amely 1801-02-től foglalkoztatta Hegelt, a newtoni fizika kritikájából indult ki.⁹ Vagyis egyáltalán nem mellékes Hegel gondolkodásának megértésében a természettudományok helyének és szerepének ismerete.

Dolgozatomban terjedelmi okokból nem vállalkozhatom sem (1) a hegeli, valamint a schellingi¹⁰ és kanti természetfilozófia összehasonlítására, sem (2) a hegeli természetfilozófia értékelésére a tudomány kortárs állásának tükrében, sem (3) a hegeli természetfilozófia különböző változatainak (különös tekintettel az itt tárgyalt szakasz és a *Természetfilozófia*) összevetésére, sem (4) a különböző természettudományos háttérrel rendelkező fogalmak (pl. „élet”) vizsgálatára a *Fenomenológia* egészében (különös tekintettel a tárgyalt szakasznak az „Öntudat” főfejezet elejével való összevetésére),¹¹ azonban ott, ahol szükséges,

4 Marcuse 1987.

5 A továbbiakban: *Természetfilozófia*.

6 Hegel aktualitásának kiváló elemzését adja: Rózsa 2009.

7 Stewart 2000, 178. o.

8 Vö. Solomon 1985, 413. o.

9 „This [the Hegelian critic of Newton] suggests to us that it is in fact from his critique of Newtonian physics that Hegel's logic emerged.” Depré 1998, 269. o.

10 „A természet megfigyelése fejezet” Hegel 1803-04-es és 1804-05-ös szemeszterben tartott természetfilozófiai előadásainak részben az átírtára, amelyek Schelling *Eszmék a természet filozófiájához* (Ideen zu einer Philosophie der Natur, 1797) és *A természetfilozófia rendszerének első tervezete* (Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie, 1799) című műveinek részleges átírtai – Solomon 1985, 407. o.

11 Az „élet” fogalmának elemzéséhez az „Ész” főfejezet „Az eszes öntudat megvalósulása önmaga által” fejezetében ld. Takashi 2006., az élő (*Lebendige*) fogalmának részletes elemzését az első három főfejezetben ld. Solomon 1985.

egy lábjegyzet erejéig utalok ezekre. Dolgozatomban pusztán arra teszek kísérletet, hogy „A természet megfigyelése” fejezet interpretációját nyújtsam, és ehhez a *Fenomenológia* gondolatmenetének egésze szempontjából korlátozott érvényű kommentárokat fűzök. Interpretációmát – lévén a szakszerű kommentárt Jon Stewart nagyszerű könyvének részeként már megírta¹² – a fejezet felépítését csak nagy vonalakban követve, három téma – (a) a természettörvény, (b) a szerves fogalma, valamint (c) a természetes fajták kérdése – köré csoportosítva fejtem ki. Mindenekelőtt azonban a könnyebb átláthatóság kedvéért címszavakban összefoglalom a *Fenomenológia* általános programját.

2. A szellem fenomenológiájának programja

A szellem fenomenológiájának alapprogramja a kanti transzcendentális filozófiára adott válaszként érthető meg. A következőkben csak azt a Kant-képet írhatom le, amellyel Hegel vitatkozik, azt a kérdést pedig nem vizsgálom, hogy ez összhangban van-e Kant tanításával.¹³

Kant, mint azt *A tiszta ész kritikájában* kifejtette, a hagyományos racionalizmus–empirizmus ellentétet úgy kívánta feloldani, hogy egyik oldalról elvetette az – általa dogmatikusnak nevezett – előzetesen feltételezett metafizikai létezőket (metafizika-kritika), másrésztől megtartotta az innáta ideák gondolatát, azonban azokat tartalom nélküli *a priori* formákként (kategóriák) interpretálta. Ennek megfelelően úgy vélekedett, hogy tudásunk tárgya a magában való dolog (*Ding an sich*), ahogyan az számunkra megjelenik (fenomén). Így az objektív valóság lehetősége az elménkben található, hiszen az *a priori* kategóriák rendezik különálló érzékelhető tárgyakká az észlelet sokféleségét. Állításaink igazságtartalma azonban a *Ding an sich*nek való megfelelésének függvénye, ami szükségszerűen egyfajta szkepticizmushoz, az isteni intuitív mindentudás és a korlátolt, deduktív emberi értelem megkülönböztetéséhez vezet.

Hegel számára ez a konklúzió elfogadhatatlan volt. Míg Kantnál az „én” a képzeteket kísérő érzet, addig Hegelnél alapvető jelentőségre tett szert, amennyiben a világról való tudás önmagunkról való tudás, hiszen az *a priori* kategóriák nem öröktől adóttak és statikusak, hanem a különböző tudatformák eredményei. A magánvaló (*an sich*) tehát a tárgy lényegét alkotja, amely a fogalom, a tudatforma terméke. A számunkra (*für uns* és *für Anderen*)¹⁴ megjelenő tárgy, az érzéklet azonban nem kevésbé a tudat eredménye, így viszont a magánvaló (*an sich*) és a számunkra megjelenő tárgy közt megfelelést ke-

12 Stewart 2000, 178–205. o.

13 Az egész második fejezetben – a bizonyos értelemben erősen Kuhn befolyása alatt álló – Stewart gondolatmenetét rekonstruálom. (Stewart 2000, 15–31. o.) A természetfilozófiai hatástörténet releváns szegmensére a kommentárban térek vissza.

14 Vö. „[Hegel] tends to use the expression »for us« to refer to the perspective of the philosophical audience.” Stewart 2000, 46. o.

resgélni szükségtelen, hiszen mind az összemérendő (az érzéklet),¹⁵ mind a kritérium (a fogalmilag strukturált tárgy) a tudat terméke.

Fontos ezen a ponton leszögezni, hogy Hegel sem nem szolipszista, sem nem idealista – legalábbis abban az értelemben, hogy nem tagadja a fizikai világ létezését.¹⁶ Ebben a kérdésben a Descartes-tól származó Nap-hasonlatra utalhatunk, ahol szemben áll egymással a Nap mint pár centi átmérőjű fényes korong az égen és a Nap mint a Föld többszörösét kitevő csillag képze. Egyik képzet sem tagadja a fizikai objektum létezését, csupán két különböző fogalmi keretben értelmezi. Az egyik esetben az az *a priori* feltételezésünk, hogy az érzékeink közvetlen bizonyosságot szolgáltatnak a dologról, míg a másik esetben úgy vélekedünk, hogy csillagászati ismereteink szolgálhatnak az érzékelés helyes rendezőelvül.¹⁷ A fenomenológia tehát a megjelenő tudománya, ahol a vizsgálat arra irányul, hogy a jelenség mögöttes előfeltételül szolgáló fogalmat, illetve képzeteket kimutassa (ennyiben a módszer transzcendentális).¹⁸

Ebből is látszik, hogy a *Fenomenológia* programja annyiban negatív jellegű, amennyiben célja, hogy a Hegel által hétköznapi felfogásnak tekintett érzéki bizonyosságtól eljusson az abszolút tudásig, ezáltal előkészítve a terepet a valódi tudásnak, az igaz tudománynak.¹⁹ Ennek során újabb és újabb tudatalakzatokról mutatja ki, hogy nem felelnek meg az igazság²⁰ három kritériumának: (1) a belső konzisztenciának, (2) a teljességnek és (3) az alternatívák szükségszerű hiányának.²¹ Vagyis ahhoz, hogy az ember a tudomány művelésébe fogjon, előbb minden azt megelőző tudatformáról ki kell mutatnia, hogy nem képes adekvát és teljes világmagyarázatot nyújtani, mivel belső ellentmondást hordoz: ilyen értelemben bevezetője a rendszernek a *Fenomenológia*.²²

15 Természetesen itt nem proposíciók, hanem észleletek igazságáról (helyességéről) beszélünk.

16 Vö Solomon Russell-kritikájával – Solomon 1985, 325. o. skk.

17 Az egyéni empirikus tudat és a fogalom objektív fejlődését jelző tudatformák közti viszonyt, azaz a szubjektív meggyőződés – hogy ha azt látom, hogy a Nap keleten felkel, akkor a Nap kering a Föld körül – és az objektív, társadalmilag meghatározott elképzelés – miszerint a tudomány úgy tudja, hogy a Föld kering a Nap körül – viszonyát itt terjedelmi okokból nem tudom tárgyalni.

18 Stewart 2000, 52. o.

19 Azonban természetesen ez nem pusztán negatív, vö. PhG 79/51 – *A szellem fenomenológiájára az egyszerűség kedvéért a Pinkard-féle kétnyelvű kiadás alapján bekezdés szerint, majd a magyar kiadás alapján oldalszám szerint hivatkozom. Tehát jelen esetben az idézet a 79. bekezdésben található, ami az általam használt magyar kiadás 51. oldalára esik.*

20 Vö. Stewart 2000, 3. o.

21 Nem szabad elfelejtenünk, hogy az önmegalapozó fogalom az igazi válasz a szkepticizmus kihívására. Vö. Pinkard 1994, 4. o.

22 Természetesen az egy rendkívül összetett kérdés, hogy tekinthető-e a *Fenomenológia* bevezetőnek, és amennyiben igen, minek a bevezetőjének és mennyiben: erre itt terjedelmi okokból nem tudok részletesen kitérni. Vö. Pinkard 1994, 1. o.

3. Interpretáció

„A természet megfigyelése” fejezet az „Ész” főfejezet első része.

Az Ész-főfejezet elvi bevezetője annak az ontológiai elvnek a kimondásához vezet, hogy a tudat számára megjelenő tárgy – akár tudati tárgyként, akár valami külső, dologként létező tárgyként vesszük is azt – nem a tudat léttermészetétől elválasztható, külsőleges *más*, hanem a tudat *saját mása*; de nem pusztá gondolt, illetve tételezett tudattartalom, hanem *valóságos* valami: *a létnek mint valóságnak a benne élő létértelme*. A tudat nem pusztá fogalmi–ismereti reflexió valami külsőleges másról vagy önmaga tiszta bensőségéről, hanem *gondolkodás*; s nem pusztá megismerés, hanem a valóság általános elvek, jelentések és értékek formájában történő *fogalmi elsajátítása*. [...] A tudat feltételezi tehát a valóság *idealitás-természetét*; azt, hogy a létezésnek értelme, jelentése, értéke van, s maga a létező csak egyfelől múlandó, eltűnő, lényegtelen, esetleges valami, de másfelől a *létértelmet önmagán hordozó*, megmaradó, lényegi létezés is.²³

Az „Ész” főfejezetben az „Érzéki bizonyosság” fejezet ismétlődik meg, amennyiben a tudat valóságosnak ismeri el a világot,²⁴ azonban az újdonság abban áll, hogy a világra már nem idegenként, hanem mint a saját másikára tekint.²⁵ Mivel a világot a saját másikaként megismerhetőnek tekinti, elsőként a tudományos kutatásnak kell a világban meglévő igazságot feltárnia. A tudományos kutatás („A megfigyelő ész”) újabb és újabb kísérletei arra irányulnak, hogy – előbb az anyagi világban („A természet megfigyelése”), majd a lélekben („Az öntudat megfigyelése a maga tisztaságában és külső valóságra való vonatkozásában...”), majd a kettő viszonyában („Az öntudat közvetlen valóságára való vonatkozásának megfigyelése”) – a tudat tárgyának adekvát leírását, meghatározását adják. Itt azonban fellép az alapvető probléma, amely az egész „A természet megfigyelése” fejezetet meghatározza. Mivel a tudományos igazság társadalmilag meghatározott,²⁶ így míg az Ész a maga aktivitásában meghaladja a Tudat passzivitását, addig kénytelen közvetítőként elismerni a fogalmat.²⁷ Azonban ekkor már nem beszélhetünk ártatlan megfigyelésről, mert a tudományos elmélet, a fogalom meghatározza és *létrehozza* a tudomány tárgyát, kanti terminussal élve regulatív helyett konstitutív elvekről beszélhetünk. Így azonban hiába próbálja meg egyre közelebbi meghatározásokkal illetni a tudomány a világot, mindenhol csak magával találkozik, a természet ellentmondásmentes meghatározását képtelen megadni.

23 Simon 2009, 192–3. o.

24 Stewart 2000, 170. o.

25 Uo., 166. o.

26 „As we suggested, the term »Notion,« for Hegel, corresponds to what Kuhn calls a »scientific paradigm«, to what Davidson calls a »conceptual scheme«, or to what Dilthey calls a »worldview.«” Uo., 47. o.

27 Uo., 177. o.

a. Természettörvény

A természettörvények és a természettudományok érvényességének kérdése erősen foglalkoztatta Hegelt, különös tekintettel a – számára ezzel részben összekapcsolódó – Kanttal és Newtonnal folytatott polémijában. A természettörvények kérdése és a polémia szoros kapcsolatát mutatja, hogy alig pár hónap különbséggel adta be habilitációs dolgozatát és publikálta első művét *A filozófia fichtei és schellingi rendszerének különbsége* címmel.²⁸ Bár egyes megfogalmazások szerint már a disszertációban, ebben a korai műben is megjelenik a „valóságtól elrugaszkodott” „spekulatív filozófus”, aki jogán kívül helyezte a tapasztalati tényeket, valójában ennek majdnem az ellenkezője az igaz.²⁹

Hegel már „A természet megfigyelése” fejezet legelején azzal kezdi a téma tárgyalását, hogy amikor az ész csak az érzéki bizonyosságban tételezi a tapasztalati megfigyelést, „elfelejti megmondani, hogy valójában éppígy meghatározta már lényegileg ennek az érzékelésnek a tárgyát is a maga számára, s hogy ez a meghatározás legalább annyit jelent számára, mint az az érzékelés.” (PhG 244/130)³⁰ Vagyis a természet megfigyelésének strukturálója az a fogalom, amellyel a természet felé közeledünk, és amely a megfigyelt tárgy lényegét, *an-sich-Sein*jét alkotja. Ugyanakkor a természeti megfigyelés tárgyában az általánost keressük, és nem az érzéki *ezt*, amely az érzéki bizonyosság eredménye volt (PhG 244/130). A tudományos megismerés feltétele az általános keresése, a kutató az egyediből csak arra kíváncsi, ami általános, tehát ami más egyediekkel összeköti.³¹ Az újdonság – ami egyben a fejezet érvelését ellentmondásossá teszi, s amely ellentmondás egyenesen feloldhatatlan,³² és amely az élet fogalmának alapja³³ – az, hogy a természet megfigyelésében egyik oldalon áll a tárgy, a másik oldalon a fogalmi megragadás, és a kettő viszonya feszültségekkel terhes, mivel a fogalmi megragadások egyre magasabb és magasabb fokán sem képesek a természet egészét (azaz a szerves és szervetlen természetet egy egységbe integrálva) leírni.³⁴

28 1801. augusztus 27-én habilitált, és az őszi vásárra jelent meg a könyve. (Simon 2009, 511. o.) Előbbiben a newtoni égi mechanika filozófiai alapú bírálatát adja (Depré 1998), utóbbiban Kanttal, különösen *A természettudományok metafizikai alapjai* (Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft, 1786) című írásával vitatkozik – némileg nyitott kapukat döngetve (Westphal K. 1998). Mindkét ellentétre a visszatérek kommentárban.

29 Posch 2011, 178. o.

30 Stewart 2000, 167. o.

31 Vö. Uo., 180. o.

32 Pierini 2008.

33 Bensussant idézi Ferrini 2011, 210. o., 30. lábjegyzet.

34 Ennek oka a természet erőtlensége, hogy a konkrét az általánost csak elvontan képes kifejezni, és az esetleges befolyása alá kerül (Stone 2005, 17. o.); a természet (mint elidegenedett szellem) a *logos* másíkja, az alogikus (Gloy 1997, 25. o.); a későbbiekben a természet a közvetlen eszme, szemben a szellemmel mint közvetett eszmével (Dahlstrom 1998, 172. o.). Hegel ebből a szempontból részben Ruder Boškovićsal polemizál, aki azt állította, hogy megtalálta az egyesített törvényt (Solomon 1985, 375. o.).

i. A leírás (klasszifikáció): partikuláris tárgy partikuláris tulajdonságokkal

Ezzel veszi tehát kezdetét a természettudományok útja a természet megragadása³⁵ irányába, amely a külső megfigyelés felől halad a belső³⁶ meghatározása felé. Ennek megfelelően az első megközelítési forma a pusztá élettelen leírás: „Ennek a felületes formának, amelybe csak felvesszük az érzéket, anélkül, hogy önmagában általánossá lett volna, [azaz] a dolgok leírásának magában a tárgyban még nincs meg a mozgása; ez [a mozgás] csak a leírásban van.” (PhG 245/130 – a fordítást az eredeti alapján módosítottam.) Ekkor még a leírás nem különbözteti meg az esetlegest a lényegestől, minden érdeklí, de csak felületesen, így hamar kimeríti tárgyát és további leírandó után néz. A leírásban már megjelenik a természeti megfigyelés legfőbb problémája: hogyan lehet a tárgy elevenségét úgy megőrizni, hogy azért belőle törvények szülessenek – ezen a szinten természetesen még csupán egy részleges megoldással van dolgunk, hiszen a leírásban egyfelől nem sikerül megragadni az általánosat, másfelől a statikus leírásban elvész a tárgy elevensége.

ii. A természettörvény: partikuláris és általános tulajdonságok

A leírás indifferens tárgyilagosságától a tudat továbblép: „A lényeges és lényegtelen megkülönböztetése által a fogalom felemelkedik az érzéki szétszóródásból, a megismerés pedig kijelenti benne, hogy ebben [a folyamatban] neki legalábbis éppolyan lényegi köze van *önmagához*, mint a dolgokhoz.” (PhG 246/131 – a fordítást az eredeti alapján módosítottam.) Vagyis ezen a ponton a megfigyelés a partikuláris helyett immár az általánosban ragadja meg a fogalmat, azaz a belsőt, ám e fogalomban – természetesen tudattalanul, továbbra is – önmagát ragadja meg (PhG 240/128). A fogalmi megismerés teszi kérdéssé a tudomány számára is, hogy a megismerés tárgya tulajdonképpen az észben vagy a tárgyban van, és a figyelmet arra a lényegire irányítja, amely ugyan a tárgyban van, de csak a megismerés számára létezik, amennyiben a megismerés számára az ész elválasztja az egyedi tulajdonságoktól az általános lényegit.

35 Fontos folyamatosan szem előtt tartanunk a természet megragadásának pejoratív élet Hegelnél, ti. a természet uralása erőszakot tesz az élő folyamaton.

36 A külső-belső jelentésének sokszínűségére itt terjedelmi korlátok miatt nem tudok részletesen kitérni. Hegel a kifejezést egyaránt használja a következő jelentések valamelyikében: (1) valaminek (pl. egy babszem) a felszíne és belseje (azaz belső felépítése), (2) valaminek a formája és tartalma, (3) valaminek anyaga (teste) és szubsztanciális formája (lelke), (4) valaminek lényegtelen tulajdonságai és a lényege, (5) valaminek az aktualitása és a potencialitása, (4)+(5): valaminek a külső adottsága (pl. egy makk) és belső dinamikája (egy tölgyfa). Fontos megjegyezni, hogy az egyoldalú külsőlegesség és egyoldalú belsőlegesség egyaránt pejoratív Hegelnél, a külsőségre jutott belső, azaz a megvalósult lényeg a „helyes út”, ahogyan a tudatalakzatok váltakozása sem állhat meg addig, amíg nem kerül egységbe a fogalom és a realitás (Inwood 1992, 142–144. o.).

Ez az elválasztás azonban egyben megmerevítés, és hiába a fogalmi megragadás, az elválasztás nem lehet sikeres, mert a természet eközben változik, s így túlhaladja. A természettörvény mint absztrakció jön létre, amely a reális oldalt megszünteti. „Ha azonban a törvénynek nem a fogalomban van az igazsága, akkor valami esetleges, nem szükségszerűség, vagyis valójában nem törvény.” (PhG 249/133) A valódi törvény kritériumaként Hegel a tudomány kritériumát állítja fel, azaz, hogy a fogalom mozgásából konzisztensen, teljes módon és szükségszerűen alternatíva nélkül következzenek. Így a valódi törvény „lényegileg fogalom”, mert *szükségszerű*, azaz nem lehetséges, hogy ne legyen igaz. Aminek tehát a törvényben lennie kell, az van is, mert ha valaminek csak lennie kell, de nincs, akkor nem a valóság a hibás, hanem az, ami létezését előírja, „mert az ész épp az a bizonyosság, hogy realitása van.” (PhG 249/133) Ennek különösen ott lesz jelentősége, ahol Hegel az erők magyarázóerejének gyengeségét taglalja (PhG 282/148), amivel részben Newton,³⁷ részben Arisztotelész ellen hadakozik;³⁸ ti. ismeretes, hogy Hegel csak a megfigyelhető entitásokon alapuló törvényeket ismeri el ésszerűnek.

Azokban a törvény általánossága nem a pusztán ismétlés teljessége; ahhoz, hogy tudjunk, a felemelt, majd leejtett kő minden esetben leesik, nem kell minden követ leejtenünk (PhG 250/133), elegendőnek látszik az indukció (Hume által kritizált)³⁹ valószínűségével tudnunk, hogy ez fog történni. A valószínűség viszont nem igazság. „Az ész ösztöne azonban ténylegesen *igazságnak* fogadja el az ilyen törvényeket, és csak ha nem ismeri fel szükségszerűségüket, csak akkor jut ehhez a megkülönböztetéshez, s magának a dolognak az igazságát a valószínűsége fokozza le, hogy jelezze, milyen tökéletlen módon létezik az igazság a tudat számára.” (PhG 250/134) Pedig valójában azért esik le a kő, mert nehéz, azaz olyan viszonya van a földhöz, amely a leesésben jelenik meg. A jó törvénynek tehát egyszerre van egy fogalmi oldala (a földhöz való viszony) és egy tapasztalati oldala (hogy tényleg leesik).

iii. A kísérlet: az általános tárgy

Amikor azonban az ész a törvény fogalmához jutott, megpróbál megszabadulni az érzéki oldaltól, és a kísérletben tiszta fogalmi alapra akarja hozni a törvényt, ahol minden esetleges körülménytől eltekint, és csak azt veszi figyelembe, ami a kísérlet számára lényeges (pl. amennyiben a lejtőn legördülő kiskocsira tömegpontként tekintünk, a tömegén kívül semmilyen tulajdonságát nem vesszük figyelembe). A kísérlet révén azonban létrejönnek az olyan tiszta fogalompárok, amelyek már csak egymástól való megkülönböztetésük révén értelmesek, azaz relatívak. A kísérlet tárgya immár az anyag,

37 A Newtonnal való ellentétéről részletesen ld. Pinkard 2002, 273. o. skk.

38 Westphal M. 1998, 102. o.

39 Stewart 200, 184. o.

amely sem test, sem tulajdonság, hanem „fogalom módján való lét” (pl. oxigén, elektromosság, hő stb. – PhG 252/135). Ez azonban szükségszerűen egyoldalú, hiszen a törvény így nem mond semmit a partikuláris reális létezőről.

iv. Szerves törvény: Harc a konkrét általánosért

A szerves lényekre vonatkozó törvényeknek egyszerre kell kifejezniük az adott részt és az egészet, úgyhogy a törvény mindkét oldalának, azaz az általánosnak és a partikulárisnak (pl. a gravitáció és a konkrét leeső kő) megfigyelhetőnek kell lennie (PhG 268/141). „[A t]örvény számára adódott az a viszony, hogy az általános szervi *tulajdonság* egy szerves *rendszerben* dologgá vált és ebben öltött alakot, úgyhogy a kettő ugyanaz a lényeg, amely egyszer mint általános mozzanat, másszor mint dolog létezik.” (PhG 270/142) Ezek a mozzanatok (például a zsákmány érzékelésére adott reakció – PhG 268/141) nem feleltethetők meg pusztán konkrét megfigyelhető jelenségeknek (például az idegrendszer izgalmi állapotban bekövetkező változásainak), hanem a szervezet egészére kiterjednek (pl. fokozódó szívverés, egy bizonyos testtartás felvétele stb.). A szerves *egész*, hasonlóan az anyaghoz, csak komplementer fogalmakkal ragadható meg: ha valami ingerlékenyebb, akkor éppannyival kevésbé érzékeny stb.⁴⁰ (PhG 270/143). Mivel pedig ilyen kapcsolat áll fenn a fogalompár egyes tagjai között, az ilyen viszony matematizálható, azonban „[a]hogyan a lyuk és az, ami kitölti, illetve amit elveszünk, minőségileg ellentétes, de az, ami ebben reális és ennek meghatározott mennyisége a kettőben egy és ugyanaz [...] és jelentés nélküli ellentétbehelyezésük tautológiához vezet.” (PhG 271/143) Vagyis a minőségi különbség a külső törvényében mennyiségivé lesz, azonban ez a „rossz” külső, mert ebben a törvényben a lényeg, azaz a belsővész el. Az igazi törvény a „jó” külső, a belső külsőjén (azaz a lényeg formáján, az érzékelhető folyamaton) alapszik, amely nem azonos a „rossz” külsővel, azaz a tárgy alakjával. Példaként említhetnénk a „rossz” külső törvényre egy izomcsoportban mérhető elektromos feszültség és a kifejtett erő viszonyát leíró formulát. A „jó” törvény az lenne, ha – mondjuk – az izomcsoportban mérhető elektromos feszültség mennyiségét össze tudnánk kapcsolni egy külső minőségi leírással, mondjuk, azzal, hogy az állat támad.⁴¹

Azonban a belső külseje, mivel mozgásban van, nem rendelkezik olyan valóságos megnyilvánulással, amely leírható lenne (hiszen a folyamat azáltal van, hogy működik), azaz Hegel tagadja, hogy a biológiai működésből a viselkedésre következtethetnénk (pl. adott neuronok aktivitásáról a támadásra), vagy fordítva. Így az anatómia csak a tetem statikus

40 Ez a fogalompár Albrecht von Haller nyomán akkoriban a biológia tudományos nyelvének részét képezte. Stewart 2000, 191. o.

41 Az ilyen típusú törvények lehetetlensége mellett érvel a frenológia és fiziognómia kapcsán is Hegel – Solomon 1985, 423. o. skk.

leírásának tudománya, mert nem az alaktan, hanem a folyamat az, ami számít. Ennek megfelelően az anatómia túlzottan leegyszerűsíti a szerves (állat) működését, amikor három rendszerben akarja összefoglalni, mivel a szerves mozzanatai a *szervezet mozzanatai*, amelyek az egészet áthatják. „A tartalom tekintetében tehát itt nem olyan törvények megállapításáról van szó, amelyek csak passzív *léttel bíró* különbséget vesznek fel az általánosság formájába, hanem olyan törvényekről, amelyek közvetlenül ezekben a különbségekben a fogalom nyugtalanságát és ezzel együtt az oldalak vonatkozásának szükségszerűségét is mutatják. Ámde mivel éppen a tárgy, a szerves egység, a lét végtelen megszüntetése, vagyis abszolút negációja közvetlenül egyesül a nyugodt léttel s a mozzanatok lényegileg *tiszta átmenetelt* alkotnak, azért nem adódnak olyan *léttel bíró* oldalak, amilyenek a törvény számára szükségesek.” (PhG 279/147) Ahhoz, hogy ilyen oldalakra tegyünk szert, a szerves létezésnek reflektálnia kell, ami ahhoz vezet, hogy matematikailag próbáljuk a szervezet viszonyait kifejezni, azonban szerves és szervetlen nem szerepelhet egy törvényben a szerves autonómiája miatt (PhG 284/149). Ennek ellenére persze meg lehet próbálni számszerű szerves törvényeket felállítani, de ha a számok immár a belsőre vonatkoznak (pl. a szervezetben jelen lévő tápanyag mennyiségére), akkor keveset mondanak a külsőre nézve (pl. hogy az állat pihenni tér), „[m]ert a szám épp a teljesen nyugvó, a holt és közömbös meghatározottság, amelyben megszünt minden mozgás és vonatkozás, s amely lerombolta a hidat az ösztönök elevenségéhez, az életmódhoz és az egyéb érzéki létezéshez.” (PhG 286/150) Így tehát magának a szervesnek nincsenek törvényei, csak valószínűségi következtetési, amelyek nem törvények (PhG 297/156).

b. A szerves fogalma

A szerves lét fogalma a kísérlet nyomán létrejövő anyag fogalmából következik mint olyan valami, ami magában hordja a fogalom egyszerűségét, ám ugyanakkor nem eredmény (PhG 253-354/135). Az anyag fogalmában önállóságra jutott a tárgy, a természettudomány tárgya, hiszen az absztrakcióval nyert általános tárgy (pl. oxigén) elszakadt a partikuláris létezőtől (pl. a belélegzett levegőtől). Ugyanakkor ez egy egyoldalú önállóság, hiszen csak a fogalmi oldalt érinti: ezzel áll szemben a szerves, amely a másik irányban egyoldalú: önállósága csak a reális oldalt érinti, mert a szerves magában hordja célját. Az önállósuló természet itt még csak kifejtetlenül – jobbára Kantra való reflexióként – bukkan föl, a maga teljességében majd a *Természetfilozófiában* jelenik meg.⁴²

Mint indeterminisztikus egyed a szerves másért valóból önmagáért valóvá vált. A földrajzi és klimatikus viszonyok nem meghatározók a szerves élőlényre nézve:⁴³ míg

⁴² Solomon 1985, 411. o.

⁴³ Pinkard 1994, 86. o.

például az, hogy a folyékony anyagok elpárolgása után gáznemű anyagok jönnek létre, faktum, addig a meghatározás, hogy a levegőben élő állatok madárszerűek, kevés igazságot hordoz magában (PhG 255/136). A kantianus *als-ob* megközelítés „magán a reális lényegen nem található, azért az, amit teleologikus vonatkozásnak nevezünk, olyan vonatkozás, amely *külsőséges* a vonatkoztatott lényegnek, s ezért inkább ellentéte egy törvénynek.” (PhG 255/137)

Ebben a szervesben az ész ugyan megtalálja magát, de az önmagára találást nem ismeri fel, pedig az öncél a megfigyelő ész valóságos lényege. A szerves struktúrája megfelel az ész struktúrájának annyiban, hogy az azonos és a más különbsége, ahogyan a kiindulás és a végeredmény különbsége, csak látszólagos, a keresés önmaga keresése. „Ahogyan az állat ösztöne az eledelt keresi és elfogyasztja, de ezzel semmi más nem hoz létre, csak önmagát, úgy az ész ösztöne is keresésében csak magát az észet találja.” (PhG258/138) „A szerves önmagát *fenntartónak* s magába *viszátérőnek* és *viszátérőnek* mutatkozik.” (PhG 259/139)

A szerves – mint magáért való – egyedi cselekvést hajt végre, azaz az organikus cselekvését egy esetleges szükségszerűség határozza meg (PhG 260/139): egyszerre áll a fizikai törvény szükségszerűsége alatt (az ember, akár mennyire is szeretne, nem tud elkezdeni függőlegesen felfelé zuhanni), és határozza meg a szabad akarat esetlegessége. Ebben az értelemben igaz, hogy a szerves cselekvése nem csak a szükségszerűség *eredménye*: mint célja, a cselekvés kezdete is a szervesnek. A szerves tartalma, azaz az öncéldinamika rendhagyó, hiszen célja nélkül maga a folyamat még a gépnél is kevesebb, amelynek célja van. A szerves belsejét, lényegét tehát célja alkotja.

A szerves belső folyamatában a megfigyelés a megmaradót keresi, azonban a szerves ilyen értelemben fogalmilag megragadhatatlan, hiszen a szilárd fogalom elégtelen a meghatározásához, miután a szervest kettéválasztja belsőre, valamint külsőre mint a belső kifejezésére. Ez a megkülönböztetés mint a törvény két oldala nem két külön dologra, hanem a szerves két aspektusára vonatkozik.⁴⁴

A belső a lélek, a folyamatosság, a cselekvés, amivel szemben a külső az alak, a nyugvó lét. A szerves tulajdonságai az érzékenység, az ingerlékenység és az újjátermelés. Ez a három tevékenység megközelítőleg azonosítható az idegrendszer, az izomzat és az emésztő szervrendszer működésével. Az érzékenység felel meg logikailag az általánosnak, tehát a belső érzéseknek, a reflexiónak. Az ingerlékenység a meghatározottság, azaz a külsővel való kapcsolat, a rugalmasság. Az újjátermelés az egyediség, azaz az előbbi kettő egysége: a konkrét általános, a regenerációs és szaporodási képesség.⁴⁵ Magán a szervesen belül is eltérés tapasztalható, hiszen a növényi szerves csak az újjátermelés tulajdonságával bír, míg ezzel szemben az állat mindhárommal (PhG 265/141).

44 A szerves törvénnyel kapcsolatban ld. jelen dolgozat 4. fejezet a. részének iv. szakaszát.

45 Pinkard 2002, 271. o.

Fontos kitétel Pinkard szerint, hogy a szerves entitás funkciója csak a természetnek fényében válik megismerhetővé, de abból deduktíve nem következik. Vagyis Hegel minden redukcionista álláspontot ellenez, amely valamely külsődleges – biológiai, kémiai vagy fizikai – tulajdonságból szándékozik levezetni a szerves entitás működését.⁴⁶ Hasonlóan, Hegel, amikor ezeket az elvetélt kísérleteket elemzi, felhívja a figyelmet arra, hogy meg kell különböztetni a szerves entitás objektív célját a valóságos szubjektív céljától, hiszen az objektív célok olyan teleológiákat szülnék, amelyeket mi vetítünk bele a folyamatba, de azok csak *als-ob* vannak ott. Például, mondja Pinkard, a pókok esetében a védekezési mechanizmusok széles skáláját látjuk megjeleníteni, azonban ezek csak olyan értelemben vannak az egyed megőrzéséért, amennyire a vérkeringés a szívért.⁴⁷ Tehát Hegel határozottan elutasítja az ilyen külső teleológiát alkalmazó megközelítéseket, és úgy gondolja, hogy ezeket mi vetítjük a szerves lényekbe a magyarázat kedvéért, de valójában a természet indifferenciáján ez mit sem változtat.⁴⁸

c. Természetes fajták

A természetes fajták kérdése egy mellékszál „A természet megfigyelése” fejezetben, amely mindazonáltal nem elhanyagolandó jelentőségű, hiszen ebben a természettudományok szempontjából is relevánsan mutatkozik meg fogalom és tárgy viszonyának kérdése. Ennek megfelelően az, hogy Hegel mit tartott a természetes fajták létéről, világosabbá teszi számunkra, hogy mit gondol az egész élő természetről.

Hegel az alapproblémát – nevezetesen a fajok határainak kérdését – a természet leírásában a következőképpen vezeti be: „annak a határa, ami mint az elefánt, a tölgy, az arany van *kitüntetve*, ami *nem és faj*, sok fokozaton keresztül átmegy az állatok és növények káoszának, a hegységfajtáknak vagy az erővel és ügyességgel még csak létrehozandó fémeknek, földnemeknek stb. végtelen *elkülönöződésébe*.” (PhG 245/130) Itt a probléma még csak azt a nehézséget jelzi, hogy meg kell állapítani, mi számít a természeti leírás (klasszifikáció) egy újabb legitím tárgyának, azonban ami egyszer probléma volt, az nem tűnik el nyomtalanul.

Amikor a fogalomban próbálja az ész megragadni a tárgyat, akkor nemcsak azzal kell számot vetnie, hogy mi konstituálja az egyes egyedi létezők különösségét, hanem hogy a természetes fajták azonosságát mi alkotja. „Egyrészt az *ismertetőjegyeknek* csak a megismerésnek kell szolgálniuk, amely általuk választja el a dolgokat egymástól; de másrészt nem azt ismerjük meg, ami a lényegtelen a dolgokban, hanem azt, ami által

46 Tulajdonképpen a redukcionizmus szélsőséges példája elleni vádbeszédnek tekinthetők a logikai és pszichológiai törvényekre, valamint a fiziognómiára és a koponyatanra vonatkozó megjegyzései is, amennyiben a szellemet valami külsődlegesben keressük, nem pedig igazi helyén (Pinkard 1994, 85. o.).

47 Pinkard 1994, 88. o.

48 Uo., 87. o.

maguk *kiszakadnak* a lét általános folytonosságából általában, *különválnak* másoktól és *magáért-valók*.” (PhG 246/131) Az egyes élőlények egyediesítő ismertetőjegyeinek a természet rendszerét kell reprodukálniuk a természet értelmi meghatározásának mesterseges rendszerében, tehát a természetes fajták léteznek, a megismerés erőfeszítése arra irányul, hogy olyan fogalmakat alkosson, amelyek kifejezik azokat. Az egyedi állatok képesek reálisan különbözni lenni sajátos jegyeik alapján, azonban a növények nem jutottak el az egyediségnek erre a szintjére és a megismerés csupán a két elkülönült nemet különbözteti meg, máskülönben azonban csak fajtaként különböznek.

Ugyanakkor amikor a meghatározások problémás jellege egymás után feszíti szét a meghatározási kísérleteket – a leírást, a modellalkotást, a kísérletet stb. –, akkor nem más a kísérlet vége, mint hogy „*elvének zavarát* találja a tárgyán” (PhG 248/132), mivel a sokaságot nem tudta az általános megközelítése alá hozni. Ennek megfelelően mindig a határesetek, a deformációk és az átmenet az, ami a meghatározást felrúgja. A természet eme játékát hívja később Hegel a természet erőtlenségének.⁴⁹ „[A]z általános határán a mérhetetlen gazdagság helyett inkább a természetnek és saját működésének csak a korlátját találhatta; nem tudhatja már, vajon az, ami magánvalónak látszik, nem véletlen-e; ami egy zavaros vagy éretlen, gyenge és elemi határozatlanságból alig kibonyolódó alakulat bélyegét viseli magán, nem tarthat igényt arra, hogy csak leírják.” (PhG 245/131) A határesetek csak számunkra határesetek, a természetnek nincsen érdeke önmaga rendszerezésében.⁵⁰

Pierini a másik oldalról közelíti meg ugyanezt a kérdést: a természetes fajták olyan-nyira léteznek, hogy ezek az ésszerű létezők: ha az egyed nem teljes mértékben a faj sajátját fejezi ki (pl. egyedi jegyekkel rendelkezik), akkor ésszerűtlen tulajdonságot mutat.⁵¹ Vagyis egy logikai forma, egy általános, egy öncél van, de emellett a fajok sokfélesége is megjelenik.⁵² A két látszólag ellentétes megközelítés valójában nem jelent ellentmondást, ugyanazt állítják: mivel a genus–species besorolás általános, fogalmi meghatározás, a tudat terméke, amelyet a reális létezés élő sokszínűségére próbálunk alkalmazni, így (1) mindkét irányban nyitott: ahogyan lehetséges olyan szigorú meghatározást adni, amely a fajfogalmat egyetlen egyedre szűkíti le, úgy lehetséges olyan megengedő meghatározást adni, ahol az egész bioszféra egyetlen egyedként jelenik meg.⁵³ Ugyanakkor, (2) lévén a genus–species fogalmi meghatározás, ezen tudatalakzatban a meghatározhatatlan természet felé közvetítő egyedül ésszerű, a megértés egyetlen eszköze, a tudat, nem az egyes egyedeket, hanem a fogalmi struktúrát érti meg. Ebben az értelemben természetesen mindaz, ami túlmutat az általános meghatározáson, ésszerűtlenség.

49 Posch 2011, 182. o., vö. 35. lábjegyzet.

50 Pinkard 2002, 272. o. A természet rendezi magát, amennyiben egyes egyedek más egyedekkel nem szaporodnak, de mindez nem mondható el a növényekről és vegyi anyagokról – Solomon 1985, 415. o.

51 Pierini 2008.

52 Uo.

53 Stewart 2000, 201–202. o.

4. Kommentár

a. Történeti jelentőség

i. Kant

Kant és Hegel egyaránt azt állítja, hogy egy jelenség természettudományos megértése akkor lehetséges, ha sikerül a partikuláris jelenség mögött (pl. biliárdgolyó nekiütközik a falnak) egy mélyebb általános okot felfedezni (pl. visszaverődés jelensége), amelyet azután meg lehet próbálni egy természettörvénnyel leírni.⁵⁴ Szintén egyetértenek abban, hogy ezt az általánost csak egy célszerűség feltételezésével lehet megtalálni.⁵⁵ Azonban Kant úgy gondolja, hogy csak a külső, empirikusan megfigyelhető, mechanisztikus, ezért szigorúan determinisztikus okok (pl. meglöktem a biliárdgolyót egy dáköval) konstitutívak, és a belső, empirikusan nem igazolható, célszerű, tehát szabad okok csupán regulatívak.⁵⁶ Azaz az emberi akaratszabadság szempontjából döntő jelentőségű a belső okok kérdése, hiszen amennyiben ezeket sikerülne valamilyen külső, mechanisztikus okra visszavezetni, akkor nem kellene fenntartani a konstitutív–regulatív kettősséget.⁵⁷ Ebben a kérdésben pedig természetfilozófiai jelentőségre tesz szert a szerves tudománya, hiszen a szerves létezők Kant szerint egy belső okot hordoznak magukban, működésüket nem lehet mechanisztikus alapon magyarázni.⁵⁸

Kant számára *A tiszta ész kritikája* második kiadásának idejére világos lett, hogy *A természettudományok metafizikai alapjai* című munkájában kifejtett erőfogalom tarthatatlan, ami azonban magával rántja a teljes transzcendentális filozófia programját is.⁵⁹ Ennek következtében Kant tudományeszménye, a transzcendentális filozófiára épülő metafizikai rendszer, amely megalapozza a racionális fizikát, melyre az empirikus fizika épül, kérdésessé vált. Ezt revideálja a hegeli felfogás, amely az empirikus tudományok talaján kívánja a maga filozófiai rendszerét létrehozni.⁶⁰ Amint azt a *Fenomenológia* is mutatja, a természetes észhasználat, a létező tudomány az, ami a kérdéseket szolgáltatja: a hétköznapi gondolkodásból kell kiindulni. A transzcendentális módszer működőképes a transzcendentális idealizmustól függetlenül is: éppen ez a *Fenomenológia* módszere.⁶¹ A hétköznapi gondolkodás rejtett előfeltevéseinek felkutatása révén halad előre a tudat.

Míg ebben a kérdésben Hegel támadja Kantot, addig a szerves élet leírásában, a belső célszerűségben erősen támaszkodik Kantra, csupán azt kifogásolja, hogy Kant nem tulajdo-

54 Dahlstrom 1998, 168. o.

55 Uo., 169. o.

56 Westphal K. 1998, 146. o. skk.

57 Dahlstrom 1998, 172. o.

58 Uo., 170. o.

59 Westphal K. 1998, 149–150. o.

60 Uo., 153. o.

61 Uo., 154. o.

nított objektív realitást ezeknek.⁶² Hegel számára a belső célszerűség a szerves, az élet szabadságának letéteményese, és egyben az „önmegvalósítás terepe”, amennyiben az egyes élőlény a magában hordozott célt valósítja meg a világban. A teleológia alapproblémája, hogy a jövőbeli cél hatna vissza a jelenbeli cselekvőre, tehát nem merül fel. Az így felfogott cél az egyed magánvalósága, a lényege, a semmi másra nem redukálható szabadsága,⁶³ amelyet (1) nem azért ismerünk fel az egyébként célszerűtlen természetben, mert ilyen az elménk, hanem (2) azért, mert egy olyan objektív realitással rendelkező, a szerves szabadságát garantáló logikai struktúra, amelyet elménktől függően akár célszerűségként is felfoghatunk.⁶⁴ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az embernek azért van orra, hogy legyen mire tenni a szemüveget.

Sokkal inkább mondhatjuk azt, hogy a természetes fajtákat – ha egyáltalán beszélhetünk ilyenekről – a belső konkrét általánosuk, a céljuk felől tudjuk felfogni. Hegel felfogása szerint az élőlények összessége alkot egy egységet. Azaz a konkrét sündisznó célja annak kiteljesítése, ami az élő egésznek az a része, amit magában hordoz, amivé az benne differenciálódott – és ami egyben a *mi* szemünkben a sündisznóság.

ii. *Newton*

Hegel mellett tört lándzsát, hogy mivel a newtoni felfogás támaszkodik az „antik” (tehát arisztoteliánus alapon nyugvó, racionalista) természetfelfogásra, bizonyos dolgokat abból magába kellene olvasztania.⁶⁵ Ennek megfelelően számára a természetfilozófia nem tudományfilozófia, azaz nem előír valamit a természettudomány számára, hanem kifejti annak igazságát.⁶⁶ Felmutatja, hogy a természettudomány által kitermelt megfigyeléseknek melyek a transzcendentális következményei, mi a mélyebb szervezőerjük.

Ezt a felfogását már disszertációjában is kifejti, amelyben Newtonnak azt veti szemére, hogy az empirikus fizikát a matematikából vezeti le, és nem a természet megértéséből dolgozza ki.⁶⁷ A matematizáló és törvényalkotó tudomány elleni támadások alapvetően innen eredeztethetők: Hegel szeretne minden olyan – értelmezésében – *a priori* elmélettel leszámolni, amely nem – a konkrét általános értelmében – nominalista, azaz nem a partikuláris jelenségekből indul ki.⁶⁸

62 Dahlstrom 1998, 172. o.

63 Az öncél a kanti minden ember cél és nem eszköz megfogalmazására utal vissza. Stewart 2000, 189. o.

64 Stewart 2000, 189. o.

65 Pinkard 1994, 83. o., 11. lábjegyzet.

66 Pinkard 2002, 267. o.

67 „His [Hegel] goal is to overcome the scientific domination of nature by mere *understanding* – a domination already denounced in the Frankfurt formula »conceiving is dominating. [Begreifen ist beherrschen]«” Depré 1998, 266. o.

68 Hiszen – Schellinggel közösen – azt szegezi szembe Fichtével, hogy nem ismeri el a természet autonómiáját. Solomon 1985, 406. o.

b. Szerkezeti jelentőség

A szellem és a természet komplementer viszonyban állnak, amennyiben a természet a közvetlen, míg a szellem a közvetett eszme. *A szellem fenomenológiájában* a természet a szellem másika.⁶⁹ Az a terület, ahol a társadalmi keret megjelenése előtt láthatjuk az ész működését, ahol még nem ismert magára, és ezért ahol a tárgy még megtartotta idegenségének látszatát. Abban a kérdésben, hogy pontosan hogyan kell értékelnünk azt a folyamatot, amelyben a természettudományos megközelítés egy újabb, szükségszerűen elégtelen foka a világ megismerésének, megoszlik a kutatók álláspontja.

i. Pinkard

Pinkard szerint a *Fenomenológia* empirikusan, és nem filozófiailag értett történelmi fejlődésében „A természet megfigyelése” fejezetnek annyiban van jelentősége, hogy átmenetet képez a késő-antikvitás és a középkori boldogtalan tudat állapotából az újkor felvilágosodásához: a természettudomány önállósodása a szellemi szféra önállósodásának mintája. Ezek szerint „A természet megfigyelése” egy történelmi korszak, a racionális természettudomány korszakának leírása. A XVI-XVII. század kedvelt képe a természetet válaszadásra kényszerítő természettudományról Pinkard szerint hozzásegítette a társadalmat a politikai önrendelkezés megszerzéséhez, hiszen úgy vélték, hogy a racionális természettudomány mintájára egy racionális társadalomtudomány is felállítható. A koraújkori filozófusok által hön áhított „módszer” megkonstruálása feltételez egy, a történelmen kívüli, a társadalmi meghatározottságtól eltekintő „lehetetlen nézőpontot”. Ez a „lehetetlen nézőpont” válik e szerint a boldogtalan tudat változatlanjának, azaz a meghasonlott én objektív szempontjának helyettesítőjévé. Különösen erős számunkra a művön belüli igény egy ilyen nézőpont iránt, mivel Pinkard szerint nem vagyunk képesek „A természet megfigyelését” ahistorikusan⁷⁰ olvasni, lévén feltételezi az előzményeket, különösen a – szerinte – történelmileg meghatározott „Öntudat” főfejezetet. Pinkard ugyanis úgy véli, hogy a boldogtalan tudat meghasonlottságának eredménye egy evidenciának tekintett, ki nem mondott előfeltételként meglévő hit abban, hogy a világ intrinzikusan nem idegen, azaz lehetőség van a természetnek egy „módszer” általi vallasására, és ésszerű megismerésére. Ez a hit az, amely Pinkard szerint feloldja az „Öntudat” főfejezet meghasonlottságát: ha valóban nem idegen a világ, akkor az élet céljait nem a kozmosz, a fátum, vagy valamely külsődleges, változatlan határozza meg, hanem mi magunk tartjuk kezünkben a sorsunkat. Vagyis a modern ember születésének egy nagyon fontos állomásának lehetünk tanúi Pinkard szerint. Nem

69 Vö. Stone 2005, 29–55. o.

70 Itt természetesen az ahistorikust az empirikus történelemre érti.

véletlen, hogy a természettörvények ilyen komoly szerepet töltenek be a fejezetben, hiszen az osztályozáson túlmenően – előbbi az újkor előtti tudomány sajátja – szükséges a természettörvények alá hozni a tapasztalatot, hogy ezáltal tudjunk meg a természet lényegét érintő igazságokat.⁷¹

ii. Stewart

Jon Stewart ellenvetése ezzel a szigorú történeti olvasattal szemben az, hogy nehezen képes számot adni arról, hogy ha már az „Ész” főfejezet elején a XVII. századnál tartunk, akkor miért tér vissza a „Szellem” főfejezetben a görög-római világ.⁷² Stewart szerint sokkal inkább van szó arról, hogy Hegel a fogalom szükségszerűségével egymásból következő tudatformákat írja le, ahogyan az immanens kritika transzcendentális módszerével újabb és újabb inkonzisztenciákat leplez le az előfeltételekben, és újabb és újabb fogalmakat alkot a világról. Ennek megfelelően meg kell különböztetnünk az empirikusan felfogott történelmet a filozófiailag felfogott történelemtől, és az utóbbinak előbbi csak illusztrációja lehet.⁷³ Nem véletlen, hogy a *Fenomenológiában* a legkritikább esetben nevesít egyes gondolkodókat, sokkal inkább gondolkodási paradigmákról mutatja ki, hogy mik a hiányosságaik, és hogy – amennyiben következetesek akarunk maradni – miként vezetnek szükségszerűen egy másik paradigma elfogadásához.⁷⁴ Stewart szerint a fejezet annak illusztrációja, hogy a természetben nem létezhet – fogalmi értelemben vett – szükségszerűség, ezért a tudat tovább keresi az ésszerű másikat.⁷⁵

iii. M. Westphal

A kevésbé szigorúan az empirikus történelemhez kapcsolódó interpretációt erősíti Westphal munkája is, mely szerint „A természet megfigyelése” fejezetben a legfontosabb az, hogy azáltal, hogy a természet racionális vizsgálódás tárgyává lett, megszűnt az ember otthona lenni.⁷⁶ Vagyis a szellem elidegenedését és a világban való magára utaltságát növelte a természet-tudomány megjelenése, hiszen egy újabb közvetlen viszonyt tett közvetetté. A külső és a belső elszakadtak egymástól, amennyiben két külön tapasztalat jelenik meg a sóban mint

71 Pinkard 1994, 80. o. skk.

72 Stewart 2000, 167. o., 4. lábjegyzet. Pinkard válasza erre az lenne, hogy a klasszicizmus ez a visszatérés. Pinkard 1994, 135. o. skk.

73 Stewart 2000, 25. o.

74 Uo., 48. o.

75 Stewart 2000, 203. o.

76 Westphal M. 1998, 94. o.

fűszerben és a sóban mint kémiai anyagban.⁷⁷ A kémiai folyamatban az empirikus változatlan maradhat úgy, hogy a kémiai folyamat végbemegy, ahogyan a szervesben már meg sem kíséreljük a következtetést a külsőből a belsőbe, mivel olyannyira komplex a folyamat, hogy erre képtelenek lennénk. Emellett fontos tulajdonsága a kémiaiainak, hogy tulajdonságaival csak mint relatív tulajdonságokkal bír (pl. relatív sav – PhG 251/135), hiszen azokat a kémiai folyamatok során elveszítheti. Így a fogalom nyugtalansága már a kémiaiban megjelenik, s azután a biológiaiban csak tovább erősödik.⁷⁸ Mindazonáltal a természet mint a szellemi világ előbb vázolt komplementere egyben modellje is:⁷⁹ figyelmeztet bennünket az élet, a belső meghatározottságok folytonos változására és arra a szükségszerű folyamatra, hogy ami halott és mozdulatlan, azt így vagy úgy, de magával sodorja a változás, így ne a realitás sokszínűségéhez és múlandóságához, hanem a fogalom változásában is állandó létehez ragaszkodjunk, ha nem akarunk mi is az elsodortak közé tartozni, még ha ez esetleg nem is jelent többet, mint hogy természettudományos elméletünket hamar megcáfolja a fogalom változásával lépést tartó tudományos nyilvánosság. Hegel már disszertációjában úgy fogalmaz, hogy az egyetértésből születik a hamisság, az ellentmondásból az igazság.⁸⁰

iv. Solomon

Solomon szerint „A természet megfigyelése” fejezet jelzi az első három főfejezet „episztemológiai”, Kant és Fichte ellen érvelő, a tudás természetének kutatását célul tűző kutatás megszakadását, és egy új téma felmerülését.⁸¹ A schellingi filozófia két oldala, a természetfilozófia és a szellemfilozófia, megjelent egyrészt az itt elemzett fejezetben, másrészt az első két főfejezetben, azonban az indifferenciapont helyett társadalmi–politikai–etikai kérdések tárgyalása következik. Solomon szerint a lényeg annak a tudományfilozófiai kísérletnek a kudarca, amely – ha nem is egy előzetes módszer, egy episztemológiai elmélet szerint, de – a tudás lehetőségének kritériumait, a tudás mibenlétét vizsgálta. Azonban miközben a megismerés az általánosra vonatkozik, ez az általános érzékelhetetlen, amely nem a newtoni–kanti–fichte regulatív, individuáló erő, hanem – ahogyan Schelling szerint is – a természetben meglévő fogalom megismerése.⁸² Ez a fogalom pedig ugyanaz a természet működésében, mint a megismerés folyamatában.⁸³ Azonban ez már nem a természettudományos megismerés, hanem a

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Ferrini 2011, 209. o.

⁷⁹ „Das Organische ist die theoretische Form des Lebendigen.” – Pierini 2008.

⁸⁰ Stewart 2000, 42. o.

⁸¹ Solomon 1985, 413. o.

⁸² Uo., 416. o.

⁸³ Uo., 411. o.

megértés terepe, hiszen a jelenségeket a célok felől tudom csak megérteni, aminek viszont több köze van az empátiához, mint a természettörvényhez.⁸⁴

5. Konklúzió

Dolgozatom elején felvázoltam *A szellem fenomenológiája* alpprogramját, amely a korábbi episztemológiai hagyományba illeszkedő kanti transzcendentális filozófiára adott hegeli válasz programját jelentette. Interpretációmban körvonalaztam, hogy a magában való dolog és a jelenség fogalommal és számunkra valóvá válása hogyan alakította át a természetről alkotott elképzelést, különös tekintettel a teleológia regulatív kanti és konstitutív hegeli felfogásában. Kommentáromban bemutattam, hogy ez az átalakulás mennyiben a kanti–newtoni hagyománytól való logikus továbblépés és mennyiben szakítás vele, illetve a *Fenomenológia* egészén belül bemutattam, hogy az egyes kommentátorok szerint hol jelölhető ki a helye ennek a programnak. Pinkard a fejezetet az empirikus történelemben a középkortól a felvilágosodás felé haladó politikai–etikai emancipáció mentén interpretálta. Stewart szerint a természettudományok által képviselt gondolkodási modell, a természet előítéletektől mentes megfigyelése és törvényekbe foglalása lepleződik le mint társadalmilag meghatározott és egyoldalú tudatforma. Merold Westphal úgy látja, hogy a fejezet annak az ambivalens folyamatnak egy újabb állomása, amellyel az ember egyre inkább autonómmá válik a természettől – ahogyan a szerves a szerventől –, azonban ezért a világtól való elidegenedésével fizet. Solomon a *Fenomenológia* kettős természetére hívja fel a figyelmet, és e fejezetben az egyik motívum végpontját látja, amennyiben itt derül ki végleg, hogy a tudás természetének meghatározására tett kísérletnek át kell adnia a helyét a megértés programjának.

A szerves fogalma mint az élő természet formája egyben a hegeli rendszer formája, amennyiben ami kicsiben a szerves, az nagyban maga a rendszer. Korábban láttuk, hogy a szerves állat metabolizmusa az ész működésére hasonlít. Mindemellert ahogyan az individuum egy világ, úgy a szerves is az, amennyiben magába zártan működik, önnön tevékenységét magából fejt ki, így mentes a kauzalitás mechanisztikus szűkszerűségétől. Vagyis azt a Kant óta a filozófiai érdeklődés homlokterében álló két problémát, hogy miként lehetséges a szigorú ok-okozati összefüggést meg nem törve fenntartani a szabad akaratot, és hogy miként lehetséges szubjektum és objektum egységét létrehozni, Hegel úgy válaszolja meg, hogy rámutat az első, réten legelésző ténre.⁸⁵ Hiszen a szerves körkörös, önfenntartó folyamatában szabad, amennyiben tevékenységének egyben objektuma és szubjektuma. Hegel számára tehát nem jelent

⁸⁴ Uo., 417. o. skk.

⁸⁵ Wahsner 2006, 223. o.

problémát annak felmutatása, hogy van olyan okozat, amelynek oka önmagában van, hiszen a teljes szerves világ ilyen; a kihívást az jelenti, hogy a szerves cselekvésében megjelenő szubjektum–objektum egységet a cselekvésen túl az ész mozgásában is kimutassa. Ez pedig a szellem filozófiája.

„A természet megfigyelése” fejezet illeszkedik a „Tudat” és „Öntudat” főfejezeteknek a tudás mibenlétét tárgyaló (negatív) programjába, amennyiben a világ igazságát még nem a fogalomban, hanem újabb és újabb módszerekben keresi, amelyek elégtelenként lepleződnek le. A fejezetben ugyan az ész a világot a saját megismerhető másikjaként fogja föl, azonban megismerése a fogalomra nem mint tárgyára irányul, hanem azt eszköznek vagy közegnek tekinti (PhG 73/47). Ennek megfelelően az újabb és újabb kísérletek, amellyel a természetet (a) a klasszifikáció leíró rendszerében, (b) természettörvények formájában, (c) egyedek és fajok viszonyában akarja megragadni, szükségszerűen kudarcot vallanak, hiszen nem vetnek számot azzal, hogy a fogalom a tapasztalat alapja, és a fogalmon túlit, a magában való világot próbálják megragadni. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a természeti világ ne lenne, éppen hogy ezáltal nyilvánul meg autonómiája, hiszen a szerves létező magában hordván a fogalom elevenségét, önnön célokát, áll ellen minden ilyen megragadási kísérletnek. Ennek megfelelően – ahogyan a természetes fajták esetében is láthattuk – a természetnek nincs érdeke az ész megragadási kísérleteiben, ami egyszerre jelenti azt, hogy a természettudományok szükségképpen beágyazottak a társadalmi–kulturális közegbe, amelyben működnek, így képtelenek önmagukban teljes és kielégítő világmagyarázatot szolgáltatni, és hogy az ilyen világmagyarázathoz a – solomoni értelemben vett – megismerés helyett a megértés kategóriája felé kell a tudatnak elmozdulnia, hiszen minden megismerés szükségképpen a tudat önmagának, az általa kitermelt fogalmaknak megismerése, azaz önmegértés.

Bibliográfia

Elsődleges irodalom:

- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1961, *A szellem fenomenológiája*. (Ford. Szemere Samu), Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 2010/2012, *Hegel's Phänomenologie des Geistes*. (Ford. Terry Pinkard), Cambridge University Press (megjelenés alatt), [<http://explore.georgetown.edu/publications/index.cfm?Action=View&DocumentID=57791>] (2012. 02. 20.).

Másodlagos irodalom:

- Beaumont, Bertrand 1996, „Hegel and the Seven Planets”. In Stewart, Jon (szerk.) *The Hegel Myths and Legends*. Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 285–287. o.
- Cobben, Paul 2006, „Geist oder Genom. Reflexion über das menschliche Leben”. In Arndt, Andreas – Cruysberghs, Paul – Przylebski, Andrzej – Fischbach, Franck (szerk.), *Das Leben denken. Erster Teil. Hegel-Jahrbuch 2006*. Akademie Verlag, Berlin, 192–196. o.
- Dahlstrom, Daniel O. 1998, „Hegel’s Appropriation of Kant’s Account of Teleology in Nature”. In Houlgate, Stephen (szerk.), *Hegel and the Philosophy of Nature*. State University of New York Press, Albany, 167–188. o.
- Depré, Olivier 1998, „The Ontological Foundations of Hegel’s Dissertation”. In Houlgate, Stephen (szerk.), *Hegel and the Philosophy of Nature*. State University of New York Press, Albany, 257–282. o.
- Ferrini, Cinzia 2011, „The Transition to Organics: Hegel’s Idea of Life”. In Houlgate, Stephen – Baur, Michael (szerk.), *A Companion to Hegel*. Wiley-Blackwell, Chichester, West Sussex, 203–224. o.
- Gloy, Karen 1997, „Naturphilosophie versus Naturwissenschaft. Die Aktualität einer Hegelschen Intention, demonstriert am Beispiel von Hegels Newton-Kritik”. In: Schneider, Helmut (szerk.), *Jahrbuch für Hegelforschung. Band 3*. Academia Verlag, Sankt Augustin, 11–28. o.
- Harris, Errol E. 1998, „How Final Is Hegel’s Rejection of Evolution?” In Houlgate, Stephen (szerk.), *Hegel and the Philosophy of Nature*. State University of New York Press, Albany, 189–208. o.
- Horstmann, Rolf-Peter – Petry, Michael John 1986, „Einleitung”. In Horstmann, Rolf-Peter – Petry, Michael John (szerk.), *Hegels Philosophie der Natur*. Klett-Cotta, Stuttgart, 7–8. o.
- Houlgate, Stephen 1998, „Introduction”. In Houlgate, Stephen (szerk.) *Hegel and the Philosophy of Nature*. State University of New York Press, Albany, ix–xxvii. o.
- Inwood, Michael J. 1992, *A Hegel Dictionary*. Blackwell, Chichester, West Sussex.
- Marcuse, Herbert 1987, *Hegel’s Ontology and the Theory of Historicity*. (Ford, Benhabib, Seyla), The MIT Press, Cambridge, Massachusetts
- Pierini, Tommaso 2008, „Die Beobachtung der Natur”. In Vieweg, Klaus – Welsch, Wolfgang (szerk.), *Hegels Phänomenologie des Geistes. Ein kooperativer Kommentar zu einem Schlüsselwerk der Moderne*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 311–344. o.
- Pinkard, Terry 1994, *Hegel’s Phenomenology. The Society of Reason*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pinkard, Terry 2002, *German Philosophy 1760-1860. The Legacy of Idealism*. Cambridge University Press, New York.
- Posch, Thomas 2011, „Hegel and the Sciences”. In Houlgate, Stephen – Baur, Michael (szerk.), *A Companion to Hegel*. Wiley-Blackwell, Chichester, West Sussex, 177–202. o.
- Rózsa Erzsébet 2009, *A modern világ prózája. Hegel-tanulmányok*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Simon Ferenc 2009, *Hegel élete és filozófiája*. Attraktor, Máriabesenyő–Gödöllő.

- Solomon, Robert C. 1985, *In the Spirit of Hegel. A Study of G. W. F. Hegel's Phenomenology of Spirit*. Oxford University Press, New York–Oxford.
- Stewart, Jon 2000, *The Unity of Hegel's Phenomenology of Spirit. A Systematic Interpretation*. Northwestern University Press, Evanston, Illinois.
- Stone, Alison 2005, *Pertified Intelligence: Nature in Hegel's Philosophy*. State University of New York Press, Albany.
- Takashi, Hatta 2006, „Natur und Geist im menschliches Leben“. In Arndt, Andreas – Cruysberghs, Paul – Przylebski, Andrzej – Fischbach, Franck (szerk.), *Das Leben denken. Erster Teil. Hegel-Jahrbuch 2006*. Akademie Verlag, Berlin, 251–255. o.
- Wahsner, Renate 2006, „Hegels ambivalenter Begriff »Organismus«“. In Arndt, Andreas – Cruysberghs, Paul – Przylebski, Andrzej – Fischbach, Franck (szerk.), *Das Leben denken. Erster Teil. Hegel-Jahrbuch 2006*. Akademie Verlag, Berlin, 221–227. o.
- Westphal, Kenneth R. 1998, „On Hegel's Early Critique of Kant's *Metaphysical Foundations of Natural Science*“. In Houlgate, Stephen (szerk.), *Hegel and the Philosophy of Nature*. State University of New York Press, Albany, 137–166. o.
- Westphal, Merold 1998, *History and Truth in Hegel's Phenomenology*. Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis.